

КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА ОСНОВА ДУМИ ПРО ОЛЕКСІЯ ПОПОВИЧА В ФОЛЬКЛОРИСТИЧНИХ ВІЗІЯХ КАТЕРИНИ ГРУШЕВСЬКОЇ

Шевчук Т. М.

*кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник відділу української
та зарубіжної фольклористики
Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології
Національної академії наук України
вул. Грушевського, 4, Київ, Україна
orcid.org/0000-0003-4856-4430
shevchuk1712@ukr.net*

Балушок В. Г.

*кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник відділу «Український етнологічний центр»
Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології
Національної академії наук України
вул. Грушевського, 4, Київ, Україна
orcid.org/0000-0003-1362-8270
grigras@i.ua*

Ключові слова: українські думи, епос, ритуали переходу, море, козаки.

У статті переосмислюється науковий доробок К. Грушевської, а саме її візія культурно-історичної основи думи про Олексія Поповича, викладена в розвідці «Дума про пригоду на морі Поповича. Причинок до дослідження звичаїв, зв'язаних з подорожуванням» (1926). Авторка припустила, що українські мореплавці здавна мали розгалужену систему звичаїв, ритуалів, що специфічно віддзеркалились в українському героїчному епосі й засвідчує, що українці – «моряцький народ». К. Грушевська, залучивши найширший порівняльний матеріал: і фольклорний, і історико-етнографічний, дійшла висновку, що дума відображає обряди виходу в море, а тому за допомогою етнографа В. Кравченка, уродженця приморського Бердянська, збирила відомості про звичаї та обряди тамтешніх рибалок, що належать до групи ритуалів переходу. Спираючись на міркування К. Грушевської і праці дослідників обрядів переходу (Арнольда ван Геннепа, Віктора Тернера, Корнія Червяка та ін.), а також фундаментальні розвідки про український героїчний епос Софії Грици, автори цієї публікації дійшли висновку, що дума про Олексія Поповича несе у собі інформацію про декілька інших, зокрема пов'язаних з козацтвом, культурних зрізів, які теж знаходять пояснення в ритуалах переходу. Зокрема, таким був кожен морський похід українських козаків, для якого характерна триетапність ритуалів переходу: відокремлення від свого соціуму → «граничний» етап самої подорожі, з тимчасовим звільненням від звичних соціальних зв'язків і → реакрація у разі повернення додому. А перебування далеко від «своєї» землі – в морі, з усіма його небезпеками, було лімінальним (межовим, тобто за межею «свого» світу) станом. У думі тією чи іншою мірою відобразилися також уявлення українського суспільства про Запорожжя та запорожців

як порубіжні регіон і соціум, що теж перебував за межею звичного соціального світу. Звідси й «антиповедінка» головного героя під час його подорожі на Січ, яка, очевидно, не була одиничним випадком.

CULTURAL AND HISTORICAL BASIC OF DUMA ABOUT OLEKSII POPOVYCH IN THE FOLKLORISTIC VISIONS OF KATERYNA HRUSHEVSKA

Shevchuk T. M.

Ph.D. in Philology,

*Senior Research Fellow at the Department of Ukrainian
and Foreign Folklore Studies*

*Maksym Rylskiy Institute of Art Studies, Folklore Studies and Ethnology
of the National Academy of Sciences of Ukraine*

Hrushevskiyi str., 4, Kyiv, Ukraine

orcid.org/0000-0003-4856-4430

shevchuk1712@ukr.net

Balushok V. H.

Ph.D. in History,

Senior Research Fellow at the Ukrainian Ethnological Center

*Maksym Rylskiy Institute of Art Studies, Folklore Studies and Ethnology
of the National Academy of Sciences of Ukraine*

Hrushevskiyi str., 4, Kyiv, Ukraine

orcid.org/0000-0003-1362-8270

grigras@i.ua

Key words: *Ukrainian Dumy,
epos, transition ritual, sea,
Cossacks.*

The article reinterprets the scientific achievements of K. Hrushevskya, in particular, her vision of the cultural and historical basic of Duma about Oleksii Popovych, set forth in the work “Duma about Popovych’s sea adventure. Reasons for studying adventure traditions” (1926). The author suggested that the Ukrainian seafarers had an extensive system of traditions and rituals, which was described in the Ukrainian heroic epic and proves that Ukrainians are seafaring people. K. Hrushevskya, having researching the widest comparative material – both folklore and historical-ethnographic – came to the conclusion that Duma reflects the tradition of going to sea, and therefore, with the help of the ethnographer V. Kravchenko, a native of Berduansk at the seaside, she collected the materials about traditions and rituals of local fishermen belonging to the group of transition rituals. Based on the opinion of K. Hrushevskya and work of researchers of rituals of passage (Arnold van Gennep, Victor Turner, Korniy Chervyak, etc.), as well as fundamental research on the Ukrainian heroic epic of Sofia Hrytsa, the authors of this article came to the conclusion that Duma about Oleksiy Popovych gives information about several other cultural sections, in particular, related to the Cossacks, also described in transition ritual. In particular, every sea campaign of the Ukrainian Cossacks was associated with dangers and involved certain ritual actions. It is described with three-stage transition rituals: separation from society and traditional environment → transition stage of journey, with temporary release from usual social ties and → reaggregation upon returning home. And being far from own land – in the sea, with all its dangers, was liminal (borderline, that is, beyond

the border of own world). Dumas also include the Ukrainian society's ideas about Zaporizhzhia and Zaporozhtsi as a border region and society that was also outside the usual social world. Therefore, we have opposite behavior of the hero during his trip to the Sich, which was obviously not a single incident.

Тектонічні зрушення, що відбулися в українському суспільстві внаслідок російсько-української війни, не залишили осторонь гуманітарну сферу і спричинили ревізію наукової спадщини, зокрема й фольклористичної. Перепрочитання праць Катерини Грушевської періоду розквіту етнології та фольклористики в Україні у 1920-х рр., коли вони стали на самостійний шлях розвитку, дає твердий ґрунт для написання нової історії українського народознавства, вільної від стереотипів російського нарративу. Особливої ваги набуває в цьому сенсі наукова візія героїчного епосу українців – народних дум, що зацікавили Катерину Грушевську вже з 1919 року, коли у Відні було створено Український соціологічний інститут.

Віддавна Україна є морською країною, недарма тема Чорного та Азовського морів у зв'язку з історією України останнім часом посіла вагоме місце у вітчизняному й іноземному науковому дискурсі [Див., напр.: 1]. Михайло Грушевський тісно пов'язував українську історію з Чорним та Азовським морями: «Історичні умови життя орієнтували Україну на Захід, географічні орієнтували і орієнтують на полудне» [2, с. 236]. Ці міркування вченого вплинули й на його доньку, яка протягом 1927–1931 рр. ґрунтовно працювала над текстами українських народних дум, готуючи їхнє кількатомне видання¹. У першому томі корпусу К. Грушевська спеціально виокремила «Думи про море». Появі цього тому передувала стаття дослідниці «Дума про пригоду на морі Поповича. Причинок до дослідження звичаїв, зв'язаних з подорожуванням» [5]. У фокусі нашого дослідження – дума про Олексія Поповича, оскільки вона є амальгамою різних фольклорних пластів (архаїчного та християнського) й віддзеркаленням обрядової практики верстви мореплавців, що вчергове привертає увагу до України як морської країни. Ми ставимо завданням простежити роботу вченої над аналізом культурно-історичної основи цієї «морської» думи, поглибивши вже зроблене раніше співавторкою цієї статті [6]. Крім того, спробуємо розвинути деякі положення праці К. Грушевської з пошуку культурно-історичного підґрунтя думи, а саме пов'язаного з морем і козацтвом.

У разі визначення методологічних підвалин дослідження ми виходимо з положень учених щодо

зв'язку фольклору та ритуального життя і пов'язаних з ним уявлень. Найперше, це праці самої К. Грушевської, особливо стаття, присвячена думі про Олексія Поповича, де вона, раніше за Володимира Проппа і майже одночасно з Полем Сентівом, дійшла висновку про відображення у фольклорі ритуальних практик. По-друге, орієнтуємося на статті Джона Мітчелла стосовно ритуалів та їхньої соціальної ролі [7], а особливо на праці про обряди переходу Арнольда ван Геннепа, Віктора Тернера та Дейла Ейкельмана [8; 9; 10]. Якщо вести мову про історіографію питання, то спеціально думою про Олексія Поповича в плані визначення її культурно-історичної основи займався не багато дослідників. Але слід наголосити, що в 1920-х рр. українські народознавці застосовували новітні на той час методологічні підходи та методики вивчення фольклорно-етнографічних матеріалів. К. Грушевська сформулювала це як поєднання еволюціонізму (дослідження пережитків старовини) із «соціологією». Проте це не був уже віджилий тейлорівський «наївний» еволюціонізм, а під «соціологією» вона розуміла соціальну антропологію, з представниками якої у Франції та Великій Британії співпрацювали українські вчені [11, с. 5–8, 51–56]. Тому, окрім праці самої Катерини Михайлівни про згадану думу, слід назвати М. Грушевського, Федора Савченка, Корнія Черв'яка [12; 13; 14], які аналізували обряди переходу², котрі, як побачимо далі, значною мірою спричинилися до її появи. В наші дні думу в контексті ритуалів переходу розглядає Оксана Грабович [15, с. 36], а також співавторка цієї статті [16; 6, с. 83–85].

Під час читання статті К. Грушевської про думу «Олексій Попович» вражає її ґрунтовність та ерудиція авторки, яка наводить найширші паралелі до думи як фольклорного твору. Наприклад, у її підрозділі «Олексій Попович у Шотландії» вчена звертає увагу на публікацію перекладу думи у відомому збірнику англійських і шотландських балад Френсіса Джеймса Чайльда³: «...в першій

² Зазначимо, що в 1920-х рр. виокремлення А. ван Геннепом обрядів переходу в окрему групу та їхня класифікація, у відповідності до якої ініціації виділяються у самостійну підгрупу, ще не дістали загального визнання. Тому поділ ритуалів переходу, який застосовували українські вчені тоді, не завжди збігається з нинішнім, наприклад, К. Черв'як відносив весілля до обрядів ініціацій, що зараз не визнається.

³ Це зібрання балад витримало багато перевидань. Ми користуємося виданням: [17, р. 12–16 (№ 57)]. А переклад української думи здійснив відомий німецький поет і перекладач Фрідріх Боденштедт.

¹ Світ побачили лише два томи: [3; 4]; на сьогодні це найповніше й найґрунтовніше видання українських народних дум.

томі англійських і шотландських балад дума про Олексія Поповича <...> була наведена як паралель до шотландської балади «Сповідь Браун Робіна». Ся коротенька балада оповідає про бурю, що захопила Браун Робіна на морі. Моряки кидають жереби, – щоб дізнатись, хто то «нещасливий чоловік» на кораблю... До сеї балади Чайльд навів багато паралелів: найбільш подібна до неї група шведських, норвезьких і данських варіантів, разом 12, що оповідають про необережний вихід у море моряка...» [5, с. 10]. Вчена робить важливий висновок стосовно ролі моря в історії України: «Таким чином, замітки Чайльда ввели нашу думу в доволі широкий круг мандрівних пісенних мотивів, звісних серед мореплавних народів...» [5, с. 11].

І справді, в думках українці постають, за словами К. Грушевської, «моряцьким народом». Це не суперечить історичним джерелам, які подають багату інформацію про морські походи козаків та морську практику нашого народу. Тому дослідниця в підрозділі статті «Дума про Олексія – моряцький твір» зосереджується на звичаях і обрядах, пов'язаних із виходом у море українських моряків, для яких морська справа була головним заняттям. «Етика думи про Олексія Поповича, – підкреслює дослідниця, – се етика не загальна, і не церковна, а належить якомусь окремому гуртові людей, репрезентує окремий культурно-соціальний тип», а саме «в своїй основі вона належить верстві мореплавців» [5, с. 24].

Вчена припустила, що українські моряки здавна мали свою розгалужену систему звичаїв та ритуалів, до яких належали й ті, що знайшли відображення в думі про Олексія Поповича. Постало завдання виявити, що ж це за звичаї і ритуали. Оскільки К. Грушевській не вдалося знайти фольклорно-етнографічних записів, зроблених серед українських моряків, вона звернулася до етнографа Василя Кравченка з Волинського музею Житомира, уродженця приморського міста Бердянська, де мешкали рибалки, які працювали в морі. К. Грушевську цікавили звичаї та обряди під час виходу рибалок у море, адже саме про це йдеться в думі⁴. «Недавно я писала статтю про Думу про Олексія Поповича і робота над сею темою привела мене до питання про звичаї, пов'язані з виїздом в дорогу нашого населення, – зазначає вона в листі до В. Кравченка. – Найважливіше питання для мене се виїзд на море мореплавців і про нього я не могла зібрати потрібних відомостей. Друкованого матеріялу такого роду нема... Одинока надія на Вас. Ви знаєте наші приморські краї і певно Вам відомі звичаї моряків. Чи не звертали Ви свого часу уваги на формальности виїзду

мореплавців? Мене спеціально цікавлять такі питання: чи не постять і не сповідаються перед виїздом? Чи дозволяється виїздити п'яному? Чи беруть перед виїздом благословення батьків, з ким саме прощаються і чи є особливі вирази для прощання перед виїздом на море, чи ті ж, що звичайно вживаються? Ще два питання: чи доводилось вам чути яких небудь спеціальних молитов (або замовлянь) моряцьких? І про те, який день кращий для виїзду? Ваші інформації мають для мене дуже велику вагу» [18, арк. 28–28 зв.]. Як бачимо, запитання К. Грушевської зумовлені саме текстом думи.

У травні 1926 р. В. Кравченко надсилає лист-відповідь, у якому міститься зібрана ним через друзів серед бердянських рибалок інформація. Оскільки зміст листа становить особливий інтерес для розкриття нашої теми, наводимо його повністю: «Виїзд у море рибалок та моряків у м. Бердянську, що коло Озівського моря.

1. Ще до революції, то Бердяне, виїжджаючи в море, по рибу чи то на суда взагалі йшли, то перед тим постили й сповідались.

2. П'яний не мав права виїздити у море – його не пускали.

3. Благословення брати в батьків – звичаю не було, але, якщо моряк від'їжджав далеко в глиб моря, то, звичайно, прощався не тільки з своєю сем'єю, а й з близькими сусідами. Як же в когось був на березі ворог, то мусив з ним помиритися й попрощатися як слід.

4. Що до самої форми прощання, то вона складалася з того, що як той, хто від'їздить, так і той, що залишається на березі – один одному кланялися у ноги, – той, що від'їздить, промовляв: «Простіть мене, Семене (Іване, Марто, Тато й т. п.), може, я Вас у чомусь обидив?»

– Бог простить... Прости й мені, може й я тебе колись образив і т. і.

5. Що до молитов та замовлянь, то тут справа така: всі старі моряки в Бердянці повмирили, а молодь, як про те зазначає в своєму листі особа, якій було доручено зібрати ті відомості, каже, що всякий молодий моряк боїться Д.П.У.⁵, а через те не хоче нічого сказати про старі звичаї.

6. Краще в море виїздити тоді, коли в календарі на той день стоїть якийсь «преподобний», а на «мученика» виїздити не можна⁶.

7. Коли на морі застає буря, то не годиться хвилюватись – не треба вчиняти загального бешкету. Всякий стає на молитву й кожен молиться сам за себе, але з повним сумлінням. А щоб у наступнім часі не бути лякливим, всяке стоїть на

⁵ Державне політичне управління – відомство державної безпеки при НКВС, утворене 1922 р. замість ВУЧК.

⁶ Нагадаємо, що це є загальним правилом ритуалу вибору сприятливого часу початку будь-якої справи.

⁴ Завжди вважалося, що початок будь-якої справи визначає і характер (успіх чи неуспіх) її виконання.

призначеному йому місці. Згідно його безпосередніх обов'язків на судні (човні й т. п.) й сміливо дивиться «смерті в очи» й слухає приказань свого отамана. У морі обов'язки – отамана, капітана, боцмана, лоцмана – и то є святе: бути спокійним, не подаючи жодного знаку про якісь власні хвилювання!..

Отаман (копитан) мусить знати все море так, «як свою долоню». Але ж, коли той самий «отаман» не доладний, – люде гинуть роями з човном. Затихає буря звичайно «через те, що ті, що були на морі, щиро молилися» [18, арк. 32–33].

Якщо порівняти обрядові дії бердянських рибалок під час виходу у море з «гріхами», допущеними Олексієм Поповичем по виїзді з дому й дорогою на Січ у думі, тобто перед морським походом, впадає в око їхня подібність. Для порівняння нагадаємо текст думи з розповіддю самого Олексія Поповича:

«Шо на Чорному морі все недобре починає:

(варіант: “Що на Чорному морю супротивна хвиля встає”)

Бере судна козацькі молодецькі на три части розбиває;

<...>

А третя часть де ся має,

Посеред Чорного моря на бистрій супротивній хвилі потопає;

<...>

...Гетьман (варіант: “отаман”) Кошовий

<...>

То він на чердак ісхожає,

До своїх козаків Запорозьців словами промовляє:

“Ой ви козаки, славні Запорозьці!

Сповідайтеся ви, братця, Чорному морю

І таману Кошовому,

Як би отцю духовному, –

Наперед Богу милосердному...”

<...>

А тільки озивається Олексій Попович:

<...>

“Я то, каже, братця, с Пирятина города виїжджав,

З отцем із маткою прощення не приймав,

Брата старшого за брата не мав,

Худими словами его називав

(у деяких варіантах додано:

“Старшую свою сестру сильно проклинав”)

Близьких сусід з хліба-солі збавляв,

З двора з’їжджав,

Та свого отця і матір стременими в груди поторкав

І добрим конем своїм вороним по вулиці пробігав,

Чужих діток розтурчав,

Кров християнську на сиру землю проливав,

Мимо церков їхав мимо святого Миколая, шапки не знімав,

На собі хреста не покладав».

У деяких варіантах думи присутній ще й такий епізод:

«То ще я їхав селами і городами,

І всякими чудними сторонами;

То там жени старій стояли;

Може, думали та й гадали против мене що добре сказати,

Да я й там за гордостю, за пишністю противним словом одказав.

Не питався: яка в вас церква святая?

Та питався: де в вас корчма новая,

І шинкарка молодая?

Чужі козаки по церквах молебні наймали,

А ми в шинку пьем-гуляем,

Музіки наймаем,

Танці справляем»⁷.

І от, Олексій Попович у своїй сповіді отаману (кошовому чи гетьману) та Чорному морю, жалкуючи про здійснені при виїзді з дому гріхи, говорить:

«“Коли-б міні Бог поміг

<...>

То я міг-би я отцевську й матчину молитву шанувати й поважати,

Рано й пізно споминати,

Отця й матір почитати

І брата старшого за рідного отця в собі мати,

І близьких сусід хлібом-сіллю наділяти,

І чужих маленьких діток на вулицях стрічати,

Шапку здіймати,

<...>

І в церков съватую Миколая шо-суботи шо-неділі молебні наймати”.

То як став Олексій Попович

<...>

Милосердному Богу і Чорному морю

І таману військовому, і товариству сердешному

Свої гріхи по правді повідати,

То стало Чорне море утихати...» [3, с. 64, 65, 67, 71–72, 87].

У деяких варіантах також є опис кривавої жертви морю з наказу отамана, гетьмана чи кошового:

«Алексія, Поповича пирятинського, на чердак виводили,

Справой руки пальца-мизинца урубали,

Християнскую кровъ въ Черное море впускали...

Стало Черное море кровъ християнскую пожирати,

Стала на Черномъ море супротивна валечна филя утихати...» [3, с. 64].

⁷ У середньовічно-ранньомодерні часи з позицій християнського благочестя музика і танці вважалися справою гріховною, сатанинською.

Для обґрунтування своєї думки щодо культурно-історичної основи думи К. Грушевська у статті наводить широкі порівняльні матеріали. Це і фольклорно-етнографічні записи з різних місцевостей України, й факти, які розкривають звичаї багатьох азійсько-африкансько-індіанських народів. Усі вони так чи інакше стосуються обрядових дій, що супроводжували відправку в дорогу, які все ж мають між собою низку спільних рис. Тож не випадково у вступній статті до другого тому корпусу українських народних дум вчена вказує, що з допомогою анкети, пісенного матеріалу, історичних та етнографічних джерел вона таки переконалася в порушенні Олексієм Поповичем «моряцьких» звичаїв: він «неправильно» виїхав, а це вважалося небезпечним і навіть «гріхом» з погляду «моряцької станової моралі» [19, с. VII]. Адже, як відомо, в традиційному суспільстві недотримання ритуальних норм взагалі вважається дуже небезпечним і навіть загрозливим не лише для окремої людини, але головне – для всієї групи. Ритуалу там належить фактично основна роль у стабілізації життя колективу, згуртуванні людей у власне соціум. У традиційному суспільстві ритуал – це по суті єдино можливий засіб долання людиною та колективом критичних життєвих ситуацій [7]. Узагалі ж відображення в думі розгалуженої мережі «моряцьких» звичаїв свідчить, що морський досвід українського народу не обмежувався епізодичним потраплянням його окремих представників на море, а мав тривалу й глибоку історію. Тому не випадково К. Грушевська назвала один з підрозділів статті «Дума про Олексія – моряцький твір». Вчена віднесла такі ритуали до переходових. Зокрема, наводячи етнографічні паралелі зі Звенигородщини, вона зазначила, що бачить у них «переходовий мотив: формальність, зв'язану з переходом від одного осередку до другого» [5, с. 27–28].

Разом з тим гадаємо, що в думі відобразилися й деякі інші уявлення, звичаї та обряди, які належать до ритуалів переходу. Вони якраз стосуються козацтва, а часто також і моря. Адже всякий морський похід козаків, будучи пов'язаним з небезпеками, взагалі містив ритуальний аспект. Для нього була характерна триетапність ритуалів переходу: відокремлення від свого соціуму → «межовий» етап самої подорожі, з тимчасовим звільненням від звичних соціальних зв'язків, і → реакрація під час повернення додому. А перебування далеко від «своєї» землі – в морі, з його небезпеками, становило собою лімінальний (межовий, тобто за межею «свого» світу) період. Це ситуація близька до описаної інформантами В. Кравченка, що ми й бачимо в думі, коли під час бурі над козаками нависла загроза загибелі. Тобто козацький морський похід – це ритуальний перехід типу «палом-

ництва» (за В. Тернером і Д. Ейкельманом), чи переміщення з локації на локацію через лімінальний (межовий) простір, з його ризиками, і повернення назад [9, р. 191f; 10, р. 637]. На відміну від ініціації, тут немає формального підвищення статусу. Хоча сам по собі морський похід, як і паломництво, безумовно, сприяв зростанню авторитету того, хто його пройшов, навіть учергове.

А ще в думі тією чи іншою мірою відобразилися уявлення українського суспільства про Запорожжя та запорожців як узагалі порубіжні регіон і соціум. І саме перебування на Кордоні з Диким Полем, *за порогами*, для звичного соціального світу Русі-України – у свого роду «антисвіті» (фольклорне «на Україні далекій»), зумовлювало відповідну поведінку та спосіб життя запорожців, і навіть козаків узагалі в ранній період їхньої історії. «Звідси і формування їхнього світогляду, поведінки та творчості як явищ запоорогових, відмінних від тих, що характерні для життя над порогами, в цивілізованій, далекій від кордонів, хоч і не зовсім безпечній (але небезпека пом'якшувалася існуванням Запорожжя) “хатній” частині українських земель» [20, с. 106]. Не випадково фольклорні джерела приписують запорожцям ряд рис так званої «антиповедінки»: закопування скарбів, замовляння куль, характерництво тощо [21, с. 18]. Саме «антиповедінкою» слід визнати манеру поводитися Олексія Поповича під час подорожі на Січ, яка, очевидно, не була одиничним випадком. Адже у Климентія Зіновієва є навіть вірш «О козакахъ, не годны(х) похвалы, / меновите, w ты(х) злы(х) / и wкая(н)ныхъ сынахъ, / и не о(т) цевски(х) дѣтя(х); / которые у во(и)ско иду(т); а люде(и) / на путе(х) идучи(х), / або ъдучи(х) о(б) быраю(т): / или ко(л)векъ насы(л)ствиємъ рабу-ючи, / пакости сотворяють» [22, с. 60].

У зв'язку з цим упадає в око, що зазначена поведінка Олексія Поповича дуже нагадує дії новобранців-рекрутів з їхньою «антиповедінкою», що виражається в різних порушеннях прийнятих у соціальному світі норм. Порівняймо також поведінку Івася Вдовиченка з іншої думи, коли він, прибувши на Січ,

«Шлыка не скидае,
Хреста на себе не слагае,
Отцовой и матерыной молитвы не спомынае,
И всякого козака зневажае» [4, с. 36].

До речі, з думи незрозуміло, чи пройшов уже раніше Олексій Попович запорозьку ініціацію. Проте так чи інакше, а під час морського походу в думі настає, принаймні для всякого новачка, яким, можливо, є й Попович, лімінальна фаза посвячення. Це впливає не лише з загрози загибелі як усіх козаків, так і конкретно його самого під час бурі, але й з того символічно-обрядового значення, якого надавали козаки етапові морських походів у

запорозьких ініціаціях. Адже за повідомленням Гійома де Боплана, лише «взявши участь у морському поході, вони вважаються запорозькими козаками» [23, с. 65]. Його співвітчизник, сучасник подій, П'єр Шевальє також свідчить, що «треба переплисти їх (дніпровські пороги – *Т.Ш., В.Б.*), а потім зробити подорож по Чорному морі, щоб називатися справжнім запорозьким козаком, так само, як мальгійські рицарі, щоб удостоїтися честі стати членом їхнього ордену, зобов'язані відбутися паломництво» [24, с. 39–40]. А паломництво теж є ритуальним переходом [10, р. 637–638].

Свого часу К. Грушевська відмовилася від ідеї пошуку мандрівних мотивів в українських народних думках, пояснюючи це особливим статусом їх у світовому епосі [3, с. 8]. Цю думку розвинула в 2000-х рр. етномузиколог Софія Грица, відзначивши, що думи вирізняються високою концентрацією національної самобутності, акумулюють «духовні сили нації в екстремальних умовах її боротьби не лише за самоствердження заради себе, а й для визнання іншими...» Саме тому думи – це справді дуже оригінальне національне явище української культури, адже вони, «перебуваючи поза схемою розвитку світових епосів, і досі певною мірою не доступні пізнанню» [25, с. 118]⁸.

С. Грица вважала думи амальгамою кількох історичних і стилевих нашарувань, які охоплюють щонайменше три століття до їхньої появи [9, с. 41]. Не втратили актуальності й міркування М. Грушевського: «При всій своїй оригінальності і сорозмірно новій фактурі, наші думи в своїй літературній і музичній структурі стоять в дуже інтереснім зв'язку з різними архаїчними формами, – як українськими, так і іноплеменними, і через се вони мають великий інтерес не тільки українського громадянства – як одна з дійсних перлин народнього життя, але для дослідника творчості взагалі, як дуже інтересна і своєрідна її категорія» [12, с. 106].

Кожна дума, з точки зору пошуків її культурно-історичних основ, потребує ретельного глибинного аналізу, свого роду «археологічних розкопок», із залученням найширшого порівняльного фольклорного та історико-етнографічного матеріалу. Розглядаючи варіанти думи про Олексія Поповича, ми дійшли висновку, що в ній відобразилися не лише обряди виходу українських рибалок у море, але й інформація про декілька інших, зокрема пов'язаних з козацтвом, культурних зрізів, котрі вона відбиває та які теж знаходять пояснення в ритуалах переходу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кінг Ч. Історія Чорного моря. / пер. з англ. М. Климчук. Київ : Ніка-Центр, 2011. 312 с.
2. Грушевський М. На порозі нової України: Гадки і мрії. Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 4. Кн. I. Львів : Світ, 2007. С. 225–266.
3. Українські народні думи. / Уклад. К. Грушевська. Т. 1. Київ; Харків : Пролетар, 1927. 176 с.
4. Українські народні думи. / Уклад. К. Грушевська. Т. 2. Київ; Харків : Пролетар, 1931. 304 с.
5. Грушевська К. Дума про пригоду на морі Поповича. Причинок до дослідження звичаїв, зв'язаних з подорожуванням. *Первісне громадянство та його пережитки на Україні*. 1926. Вип. 1 і 2. С. 1–35.
6. Шевчук Т. Чорне й Азовське море в українському козацькому епосі. *Дриновський збірник*. / Ред. рада: В.Ю. Саленков та ін. Софія; Харків : Вид-во БАН ім. проф. Марина Дринова; ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2020. Т. XIII. С. 81–89.
7. Mitchell J.P. Ritual. *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*. / Ed. by A. Barnard and J. Spencer. London and New York : Routledge, 2002. P. 738–742.
8. Геннеп А. ван. Обряды перехода. Систематическое изучение обрядов. / Перевод с французского. Москва : Восточная литература РАН, 1999. 198 с.
9. Turner V. 'The Center Out There: Pilgrim's Goal'. *History of Religions*. Vol. 12 (Nr. 3). 1973. P. 191–230.
10. Eickelman D.F. Pilgrimage. *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*. / Ed. by A. Barnard and J. Spencer. London and New York : Routledge, 2002. P. 637–638.
11. Шевчук Т., Ставицька Я. Українська усна снотлумачна традиція початку ХХ століття (розвідки і тексти). Київ : Дуліби, 2017. 224 с.
12. Грушевський М. Постриження й інші обряди, відправлявані над дітьми й підлітками. *Первісне громадянство та його пережитки на Україні*. 1926. Вип. 1 і 2. С. 83–86.
13. Савченко Ф. Парубоцькі та дівоцькі громади на Україні. *Первісне громадянство та його пережитки на Україні*. 1926. Вип. 3. С. 85–92.
14. Черв'як К. Весілля мерців: спроба соціологічно пояснити обряди ініціації. Харків : Пролетарій, 1930. 140 с.

⁸ Серед причин цього, на нашу думку, є також політико-ідеологічні. Наприклад, українські вчені, зокрема в радянські часи, були обмежені рамками радянської дозвільної цензури, а російські епосознавці, окрім цих рамок, гадаємо, ще і самі не дуже прагнули виявляти щось оригінальне в українському героїчному епосі та встановлювати його місце в згаданих класифікаціях. Зарубіжними й діаспорними вченими, наскільки нам відомо, теж поки що в цьому плані зроблено не так багато.

15. Грабович О. Думи як символічний код переказу культурних цінностей. *Родовід*. 1993. № 5. С. 30–36.
16. Шевчук Т. Листування Катерини Грушевської і Василя Кравченка з приводу дослідження українського народного епосу («Дума про пригоду на морі Олексія Поповича»). *Народна творчість та етнографія*. 1996. № 4. С. 75–80.
17. The English and Scottish popular ballads by F.J. Child. Boston and New York : Houghton, Mifflin and Company, 1882. Vol. 2. Part. 3. 495 p.
18. Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України, ф. 15–4, од. зб. 300, арк. 28–33.
19. Грушевська К. Деякі питання про народні думи. Українські народні думи. / Уклад. К. Грушевська. Т. 2. Київ; Харків : Пролетар, 1931. С. VII–XXX.
20. Павленко І. Історичні пісні Запорозжя: регіональні особливості та шляхи розвитку. Запоріжжя : Тандем-У, 2003. 208 с.
21. Балущок В. Особливості козацьких звичаїв та обрядів. Історія українського козацтва: Нариси у 2 т. Т. 2. / Редкол. В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. Київ : Видавн. дім Києво-Могилянська академія, 2007. С. 18–34.
22. Зіновіїв К. Вірші. Приповісті посполиті. / Підгот. тексту І.П. Чепіги. Київ : Наук. думка, 1971. 392 с.
23. Боплан Г.Л. Опис України. / Пер. Я.І. Кравця, З.П. Борисюк. Київ : Наук. думка, 1990. 256 с.
24. Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. / Пер. з франц. Ю.І. Назаренка. Київ : Вид-во АН УРСР, 1960. 200 с.
25. Грица С. Думи в синтезі слова, музики та виконавства. *Українські народні думи*. У 5 т. Т. 1. Думи раннього козацького періоду. / Загальна редакція М.К. Дмитренка, С.І. Грици; відповідальний ред. Г.А. Скрипник. Київ : ІМФЕ НАН України, 2009. С. 33–118.

REFERENCES

1. King, C. (2011). *Istoriya Chornoho morya [The Black Sea a History]*. Translated from English by M. Klymchuk. Kyiv: Nika-Center, 2011. 312 p.
2. Hrushevs'kyu, M. (2007). Na porozhi novoyi Ukrayiny: Hadky i mriyi [On the threshold of a new Ukraine: Disgusts and Dreams]. *Hrushevs'kyu M.S. works in 50 volumes*. Vol. 4. Bk. I. L'viv: Svit. P. 225–266.
3. *Ukrayins'ki narodni dumy*. (1927). Uklad. K. Hrushevs'ka [Ukrainian People's Dumas. Compiled by K. Hrushevskaja]. Vol. 1. Kyiv; Kharkiv: Proletar. 176 p.
4. *Ukrayins'ki narodni dumy*. (1931). Uklad. K. Hrushevs'ka [Ukrainian People's Dumas. Compiled by K. Hrushevskaja]. Vol. 2. Kyiv; Kharkiv: Proletar. 304 p.
5. Hrushevs'ka, K. (1926). Duma pro pryhodu na mori Popovycha. Prychynok do doslidzhennya zvychayiv, zv'yazanykh z podorozhuvannyam [Duma about Popovych's sea adventure. Reasons for studying adventure traditions]. *Primitive citizenship and its remnants in Ukraine*. Vol. 1 & 2. P. 1–35.
6. Shevchuk, T. (2020). Chorne y Azovs'ke more v ukrayins'komu kozats'komu eposi [The Black and Azov Seas in the Ukrainian Cossack epos]. *Drynovs'kyu zbirnyk [Drynovsky collection]*. Ed. by V.Yu. Salyenkov and other. Sofiya; Kharkiv: Publishing House of the Bulgarian Academy of Sciences named after Prof. Marin Drynov; Kharkiv National University named after V.N. Karazin. Vol. XIII. P. 81–89.
7. Mitchell, J.P. (2002). Ritual. *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*. Ed. by A. Barnard and J. Spencer. London and New York: Routledge. P. 738–742.
8. Gennep A., van. (1999). Obryady perekhoda. Sistematischeskoe izuchenie obryadov [Rites of passage. Systematic study of rituals]. Translation from French. Moscow: Oriental Literature RAS. 198 p.
9. Turner, V. (1973). 'The Center Out There: Pilgrim's Goal'. *History of Religions*. Vol. 12 (Nr. 3). P. 191–230.
10. Eickelman, D.F. (2002). Pilgrimage. *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*. Ed. by A. Barnard and J. Spencer. London and New York: Routledge. P. 637–638.
11. Shevchuk, T., Stavys'tka, Ya. (2017). *Ukrayins'ka usna snotlumachna tradytsiya pochatku XX stolittya (rozvidky i teksty) [Ukrainian oral dream interpretation tradition of the beginning of the 20th century (research and texts)]*. Kyiv: Duliby. 224 p.
12. Hrushevs'kyu, M. (1926). Postryzhennya y ynshi obryady, vidpravlyuvani nad dit'my y pidlitkamy [Haircuts and other rites performed on children and adolescents]. *Primitive citizenship and its remnants in Ukraine*. Vol. 1 & 2. P. 83–86.
13. Savchenko, F. (1926). Parubots'ki ta divots'ki hromady na Ukrayini [Male and female communities in Ukraine]. *Primitive citizenship and its remnants in Ukraine*. Vol. 3. P. 85–92.
14. Cherv'yak, K. (1930). Vesillya mertsiv: sproba sotsiolohichno poyasnyty obryady initsiatsiyi [Wedding of the dead: an attempt to explain Initiation rites sociologically]. Kharkiv: Proletariy. 140.

15. Hrabovych, O. (1993). Dumy yak symvolichnyy kod perekazu kul'turnykh tsinnostey [Dumy as a symbolic code for the transmission of cultural values]. *Rodovid*. Nr. 5. P. 30–36.
16. Shevchuk, T. (1996). Lystuvannya Kateryny Hrushevs'koyi i Vasylya Kravchenka z pryvodu doslidzheniya ukrayins'koho narodnoho eposu («Duma pro pryhodu na mori Oleksiya Popovycha») [Correspondence between Kateryna Hrushevska and Vasyl Kravchenko regarding the study of the Ukrainian folk epic (“Duma about the adventure at sea by Oleksiy Popovych”). *Folk Art and Ethnology*. No. 4. C. 75–80.
17. The English and Scottish popular ballads by F.J. Child. (1882). Boston and New York: Houghton, Mifflin and Company. Vol. 2. Part. 3. 495 p.
18. Arkhivni naukovi fondy rukopysiv ta fonozapysiv Instytutu mystetstvoznavstva, fol'klorystyky ta etnologiyi im. M.T. Ryl's'koho NAN Ukrayiny [Archival scientific Funds of manuscripts and phonorecords of the Rylsky Institute of Art Studies, Folklore & Ethnology NAS of Ukraine], f. 15–4, s. u. 300, s. 28–33.
19. Hrushevs'ka, K. (1931). Deyaki pytannya pro narodni dumy [Some questions about people's Dumas]. *Ukrainian People's Dumas*. Compiled by K. Hrushevska. Vol. 2. Kyiv; Kharkiv: Proletar. P. VII–XXX.
20. Pavlenko, I. (2003). Istorychni pisni Zaporozhzhya: rehional'ni osoblyvosti ta shlyakhy rozvytku [Historical songs of Zaporozhye: regional features and ways of development]. Zaporizhzhia: Tandem-U. 208 p.
21. Balushok, V. (2007). Osoblyvosti kozats'kykh zvychayiv ta obryadiv [Peculiarities of Cossack customs and ceremonies]. *Istoriya ukrayins'koho kozatstva: Narysy u 2 t. [History of the Ukrainian Cossacks: Essays in 2 vol.]*. Ed. by Smoliy and other. Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy Publishing House. Vol. 2. P. 18–34.
22. Zinoviiv, K. (1971). Virshi. Prypovisti pospolyti [Poems. Common proverbs]. Ed. by I.P. Chepiha. Kyiv: Naukova dumka. 392 p.
23. Boplan, H.L. (1990). Opys Ukrayiny [Description of Ukraine]. Translated by Ya.I. Kravets, Z.P. Borysyuk. Kyiv: Naukova dumka. 256 p.
24. Sheval'ye P. (1960). Istoriya viyny kozakiv proty Pol'shechi [History of the Cossacks' war against Poland]. Translation from French Yu.I. Nazarenko. Kyiv: Publishing House of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR. 200 p.
25. Hrytsa, S. (2009). Dumy v syntezi slova, muzyky ta vykonavstva [Dumas in the synthesis of words, music and performance]. *Ukrayins'ki narodni dumy. U 5 t. T. 1. Dumy rann'oho kozats'koho periodu [Ukrainian People's Dumas, in 5 vols. Vol. 1. Dumas of the early Cossack period]*. Ed. by H.A. Skrypnyk and other. Kyiv: Rylsky Institute of Art Studies, Folklore & Ethnology NAS of Ukraine. P. 33–118.